

ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ Ս. ՏԵՂՅԱՑ
ՇՈՒՐՋ ՀՈՒՅՆ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1700–1730-ական թվականներ)*

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություն, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքություն, Ս. Տեղյաց սեփականություններ, Հովհաննես Հաննա, Ավետիք պատրիարք, Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք, Գրիգոր Շիրվանցի պատրիարք, Ֆեյզուլլահ մուֆտի, Երուսաղեմի հունաց պատրիարք Մելե-տիոս:

Նախաբան

XVII դ. վերջին Երուսաղեմի, ինչպես և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը կանգնած էին դժվարին փորձությունների և դրանց ծանր հետևանքների հաղթահարման առջև: Թեման բազմիցս լուսաբանվել է Հայ պատմագիտության մեջ, սակայն և չի կորցրել իր հրատապությունը՝ դրա հենքը հանդիսացող սկզբնաղբյուրների համադրման պայմաններում: Առավել մոտիկից պետք է դիտել նշված պատրիարքությունների ընթացքը՝ աչքի առաջ ունենալով հատկապես Երուսաղեմում ուղղափառ և Հայ առաքելական միաբանությունների ամենևին էլ ոչ միանշանակ փոխհարաբերությունները: Մի հայտնի չափով այդ առնչությունները պայմանավորված էին կրոնադավանական հանրությունների (միլիթ) նկատմամբ Օսմանյան պետության վարած քաղաքականությունից, որն ուղղորդվում է իր անմիջական կնիքն էր դնում Երուսաղեմում տարադավան միաբանությունների կեցվածքի և նրանց շփումների զարգացման ընթացքի վրա: Վերջիններս ղրսևորվում էին Երուսաղեմում Ս. Տեղյաց շուրջ միաբանությունների ներհակությունների տեսքով, որոնց հետևում կանգնած էին Կ. Պոլսի հույն և Հայ համայնքները՝ իրենց պատրիարքարաններով ու համագլխի աշխարհիկ վերնախավով: Այդ ներհակությունների հիմքն ու գետինը Ս. Տեղյաց սեփականությունների հարցն էր, նշված միաբանությունների առնչությունների առանցքում ընկած այդ պատճառական գործոնը, որ կողմերի փոխադարձ համաձայնությունների պայմաններում իսկ ներքուստ շարունակում էր պահպանել չբավարարված հավակնությունների ու պահանջների քողարկված ախտանիշները:

Նախքան հակադրությունը խորամուխ լինելը, նկատենք, որ XVII դ. վերջին տասնամյակներից մինչև հաջորդ դարի 10-ական թվականները Ս. Հակոբյանց վանքի դժվարին օրերն առավել զգալի էին դառնում երկու անբարենպաստ հանգամանքներով Կ. Պոլսի պատրիարքության խառնակ վիճակով և

* Ներկայացվել է 29. I. 2023 թ., գրախոսվել է 13. II. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 23. III. 2023 թ.:

իր՝ վանքի նյութական անապահով կացությունը: Կ. Պոլսի պատրիարքության կառավարման ճգնաժամը իր լճացման մեջ ընդգրկեց Ս. Հակոբյանց վանքի կառավարման ամբողջ համակարգը՝ այն ենթակա դարձնելով քառասյին իրավիճակների: Վանքը դարձավ Կ. Պոլսի պատրիարքության և ազգային երևելիների շահատակությունների առարկան: Վանքը խրվեց մեծ պարտքերի մեջ, Երուսաղեմի պատրիարքությանը սպառնում էին սնանկությունն ու վերջնական կործանումը: Դրությունն առավել թանձրացավ զույգ պատրիարքությունները կցելու ձախող քայլով, որ արվեց Ավետիք Եվդոկիացու պատրիարքության ժամանակ (1702 թ. հուլիս):

Այս ժամանակաշրջանի Ս. Հակոբյանց վանքի ողբալի վիճակը ցայտուն բնութագրով առաջինը ցույց է տվել միաբանության անդամ վարդ. Հովհ. Հաննան իր «Գիրք պատմութեան» աշխատության մեջ, որը վերոհիշյալ իրողությունները լուսաբանող և ժամանակի հայկական լավագույն սկզբնաղբյուրն է: Վանքի բարեկարգումը և վիճակի կայունացումը ձեռք բերվեց հայ անձնավեր գործիչների շնորհիվ: Սակայն Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությանը սպասում էին նոր փորձություններ, որպիսիք էին հույների հետ տարաձայնությունները 1730-ական թվականներին:

Հովհ. Հաննան երևելի դեմք է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի Երուսաղեմի պատրիարքության պատմության ասպարեզում՝ տասնամյակներ շարունակ (1715–1730-ական թվականներ) լինելով Հովհաննես Կոլոտ և Գրիգոր Շիրվանցի (Շղթայակիր) պատրիարքների եռանդուն և նվիրված աջակիցը: Նա նշում է իր գրքի մտահղացման պատճառը՝ այն, որ այդ միաբանություններն ունեն իրենց ներկայությունը Երուսաղեմում հիմնավորող գրավոր շարադրանքներ, իսկ հայերը՝ ոչ, որ և «բարի նախանձով» է համակել իրեն: «Տեսի զայս սեռան (օտար միաբանությունները կամ ազգերը— Ա. Խ.) որք ունեին ի ձեռս իւրեանց զգիրս պատմութեանց սրբոյս Երուսաղէմի ընդարձակապէս գրեալ ուրոյն ուրոյն: Ուստի յոյժ գովուեն վարկայ զնոցայն քան զմերն: Արդ, եթէ ժպրհիմ ասել, նախանձեցայ շնորհաց լաւագունից և գործոց հոգևորաց»¹,— գրում է նա:

Խոսքը, ինչպես տեսնում ենք, վերաբերում է Ս. Հակոբյանց վանքի գոյության իրավունքին և նրա պատմական ու կրոնաբարոյական հիմնավորմանը, նրա պատմության երկնառաք սկզբին, որ հատուկ է առհասարակ միջնադարյան շարադրանքներին: Բայց այստեղ կա գիրքը գրելու նաև զուտ երկրային պատճառ՝ այն, որ օտարների գրավոր գործերում թերի կամ նսեմացված է ներկայացված Ս. Հակոբյանց վանքի տեղն ու նշանակությունը Երուսաղեմում հակառակ Ս. Տեղյաց մյուս միաբանությունների («Ուստի յոյժ գովուեն վարկայ զնոցայն քան զմերն»): Հաննային չէր կարող գոհացնել օտար շարադրանքների մեջ հայկական սեփականությունների օրինականության գնահատականը, մանավանդ հունական ուղղափառ եկեղեցու գնահատականը, որի գործնական դրսևորումներն ու հավակնություններն այս ասպարեզում ստեպ պոլիթիացել են դարերի ընթացքում և հատկապես խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում: Այստեղ նշենք մի ընդհանրական իրողություն՝ դավանական տարաձայնությունները Երուսաղեմի սրբավայրերի առթիվ ոչ այլ ինչ էին,

¹ Հ ա ն ն ա. 1782, 5–6:

բայց եթե փոխադարձ հավակնություններ ու դրանց հերքումները միաբանությունների միջև՝ հանուն սեփականությունների: Հայտնի են կաթողիկոսների և ուղղափառների միմյանց կապվածքներին տիրանալու, վրացիների սեփականությունները հունական միաբանության կողմից սեփականացնելու, հայերի և հույների հարատև տարածաշրջաններն ու ստացվածքների երկուստեք կորուստներն ու յուրացումները, մասնավորապես, նրանց հակասությունները ասորիների, հաբեշների և ղպտիների սեփականությունները ժառանգելու շուրջ և այլն: Հաննայի աշխատությունը, կարելի է ասել, թաքնված բանավեճ է այլ միաբանությունների, հատկապես ուղղափառ հոգևորականության դեմ՝ Ս. Տեղյաց սեփականությունների պատկանելության խնդրով՝ ի բավարարումն հայկական կողմի: Եվ հենց այս վերջինի օգտին նա շրջանառության մեջ է դնում հանգետ, միջնադարյան անվավեր այն պատումը, թե, իբր, Ս. Հակոբի վանքը Տրդատին և Լուսավորչին են պարգևել կայսր Կոստանդինոսն ու պապ Սեղբեստրոսը²: Հենվելով դրան, նա վերադառնում է հունական կողմի հետ բանավեճին թափանցիկ ակնարկով. «Ուրեմն երկբայօղն, թե՛ Սբ. Յակօբ ոչ է հայոց՝ գլխակոր լինի առաջի Սրբոյն Սեղբեստրոսի և Կոստանդինոսի»³:

Սեփականատիրական վեճերը Երուսաղեմում չմարող ավանդույթների ուժով ոչ քիչ դեպքերում լուծվում էին անբարո միջոցներով՝ օսմանյան պաշտոնյաներին կաշառելով, գործի դնելով համազգի պաշտոնյաներին և ոտնահարելով դիմացինի իրավունքներն ու արդարացի պահանջները: Եվ կողմերը՝ հիմնականում ուղղափառները, հայերը և կաթողիկոսներն ընդգրկված էին դավաճանական քաղաքականության, թվում է, անվերջանալի գործընթացում: Հաննայի աշխատության մեջ, բնականաբար, ըստ ամենայնի և ամեն կերպ հիմնավորվում է հայկական սեփականությունների օրինավորությունն ու անձեռնմխելիությունը: Ճիշտ այնպես, ինչպես կտեսնենք ստորև, հունական սեփականությունները՝ Հաննայի ժամանակակից, Երուսաղեմի ուղղափառ պատրիարք Պարթենիոսի բանավիճային շարադրանքում:

Հաննայի պատմության մեջ բազմաթիվ դրվագներ կան, որտեղ ցույց են տրվում սեփականատիրական վեճի մտած տարբեր դավանանքների ձեռքբերումներն ու կորուստները: Նա կանգ է առնում հատկապես հայերի կողմից սրբատեղիների վրա՝ տալով իր բացատրությունը. «Յայտ իսկ է ամենեցուն, — գրում է նա, — որ ազգս հայոց ի մօռացօնս առնեն զնշանաւոր դիպուածս ո՛չ գրելով. և ո՛չ հոգս առնեն գրել և այսու յապաղութեամբ բազումք սեպհականութիւնք մեր անճանաչ եղեալ իսկեցան ի ձեռաց մերոց յայլոց ազգաց: Նոքա տիրապետողք գտանին և մլքատեսարքս (մենք՝ մյուսքի տերերս — Ա. Խ.) օտարացեալք. Ոչ գիտելով և ո՛չ բնաւ ծանօթանամք սեպհականութեան մերում»⁴:

Հաննան բերում է այդ անփութության և անտարբեր կեցվածքի պատճառով Ս. Հակոբյանց վանքի կրած ծանր կորուստների բազմաթիվ օրինակներ, ինչպես Ս. Գողգոթան, որ հայերից անցել էր վրացիներին, ապա հույներին,

² Այդ անվավեր պատմության մասին տե՛ս Բարթիկյանի առաջաբանը՝ Պարթենիոս Աթենացու. 2008, XI:

³ Հաննայ. 1782, 79:

⁴ Հաննայ. 1782, 200–201:

Հայր Աբրահամի վանքը, որ նույնպես անցել էր հույներին⁵ և այլն: Նա արձանագրում է նաև կողմերի փոփոխական հաջողությունները, երբ այս կամ այն սրբավայրը ձեռքից ձեռք էր անցել Գողգոթայի նման, որը հինգ անգամ փոխել էր սեփականատիրոջը՝ ի դեմս վրացիների ու հայերի, և որի կես բաժին տիրել էին «Փռանկն (կաթոլիկական միաբանությունը—Ա. Խ.) բռնութեամբ»⁶:

Միմյանցից սրբատեղիներ էին խլում այլ միաբանությունները ևս՝ հույները՝ հաբեշներից և հայերից, կաթոլիկները՝ հույներից և այլն: Ուշագրավ է, որ Հաննայի գրչի ներքո հայերը հանդես են գալիս սոսկ իրենց ունեցվածքի պաշտպանի և առավել քան կորցնողի կերպարով: Հակառակ կողմերը, ինչպես հույները և վրացիները (վերջիններս ժամանակի ընթացքում ամբողջովին կորցրել էին իրենց ունեցվածքը Նրուսաղեմում)⁷ և ըստ նրա բնութագրերի, գործում էին «բազում կաշառօք» կամ բռնությամբ և այլ մեթոդներով: Այսուհանդերձ, ակնհայտ է Հաննայի բանավիճային մղումը հատկապես հույների՝ միաբանությունների մեջ, թերևս, ամենից ավելի համառ և հայերի «Հետևակ» (ղավանակից) ազգերի (ասորիների, հաբեշների և ղապտիների) ժառանգության հարցում մարտնչող միաբանության նկատմամբ: Հաբեշները, գրում է նա, «ղավանակից են մեզ և եամախ (բարեկամ—Ա. Խ.) ազգիս հայոց, բազում հրամանօք հաստատեալք: Այլ յորժամ անհետ եղեն ի քաղաքէս վասն դժուարութեան ճանապարհի երկրին Հապէշստանայ և հատան, յետոյ յոյնքն բազում կաշառօք ձեռամբ առաջիկայից (առաջավոր մարդկանց—Ա. Խ.) նոցին որք են ի դրունա արքունոյն՝ իբրև զանտէրունչ մուք խլեցին զամենայն մուքս հապէշից և տիրապետեցին վանօրէից նոցին, որ մեզ էր անդ ժառանգել զնոսա»⁸:

Նրուսաղեմի ազգային սեփականությունների հիմնավորման հետ Հաննան զգալի ուշադրություն է հատկացնում նրա նյութական վիճակին: Վերջինս նրա հայեցողության մեջ աղերսվում է Ս. Տեղյաց և, առաջին հերթին, հայկական բաժնի սրբավայրերի հանգամանալի նկարագրության հետ, որն ունի ճանաչողական ինքնատիպ նշանակություն: Հենվելով հայ և օտար բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների վրա (որոնք նա չի նշում, բայց և դրանց մասին ակնարկում է իր աշխատության մեջ՝ հատկապես իր գիրքը գրելու պատճառների վերաբերյալ հատվածում)⁹ Հաննան մանրամասն նկարագրում է սրբավայրերը, վանքերը, եկեղեցիները, գերեզմանները, կամարները և այլն՝ հաճախ հրաշապատում կամ առասպելախառն սյուժեներով: Նա առանձին տեղ է հատկացնում տնտեսական կամ օժանդակ շինություններին, միաբանության բնակարաններին ու այլն՝ որոշակի կառուցվածքային մոտեցմամբ, և անգամ ուխտավորներն ուղղորդող սրբավայրեր այցելելու հերթականությանն ու երթուղուն, այդ ընթացքում նրանց քիստոնեվայել վարքին ու կեցվածքին:

Այսուհանդերձ, այստեղ մեզ հետաքրքրում է հատկապես Հաննայի աշխատության այն շերտը, որը վերաբերում է Նրուսաղեմի հայոց պատրիարքության և Կ. Պոլսի պատրիարքության փոխհարաբերությունների պատմությունը: Հաննայի աշխատությունն ընդգրկում է քրիստոնեական սրբավայրերի պատ-

⁵ Հ ա ն ն ա. 1782, 201–203, 217:

⁶ Հ ա ն ն ա. 1782, 203:

⁷ Հ ա ն ն ա. 1782, 203:

⁸ Հ ա ն ն ա. 1782, 209:

մոլթյունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև իր ժամանակաշրջանը՝ 1730–1732 թթ.: Նրա պատմության վերջին դրվագներից են Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու նորոգման («ի ՌՃՀԹ [1729] թուականովեանս կատարեցաւ»)⁹ և 1731 թ. Ղալաթիայի մեծ հրդեհի («ի ՌՃԶ թուլիս [1731] կրկին եղև մեծ հրդեհումն ի իսպաթիա»), (երբ այրվել էր Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին– Ա. Խ.) իրողությունները, այլև այն, որ մինչև 1732 թվականը Հովհ. Կոլոտը շատ ջանք է գործադրում այդ եկեղեցու նորոգման համար և որը, ի վերջո, հաջողվում է արքունի «ծայրագոյն վաճառապետի» պաշտոնը ստացած Սեդեքատրոսի շնորհիվ¹⁰:

Վերը մեջբերված՝ 1730-ականի սկզբների այս տվյալները ժամանակագրական իմաստով եզրափակում են Հաննայի աշխատությունը. 1730 թ. նա արդեն տկար էր¹¹ և, ըստ երևույթին, ավարտել էր իր գործը՝ նախքան հույն-հայկական նոր բանավեճի բորբոքումը այդ տասնամյակի առաջին կեսին (վախճանվել է 1733 թ.)¹²: Նրա աշխատության սկզբնաղբյուրային նշանակությունը առավել շոշափելի է դառնում, կարծում ենք, ոչ միայն Երուսաղեմի քրիստոնեական միաբանությունների ու սրբատեղիների վերաբերյալ արժեքավոր լրատվությամբ, այլև հայկական միաբանության, Կ. Պոլսի պատրիարքության հետ Ս. Հակոբի վանքի շուրջ երեսնամյա (1700–1720-ական թվականներ) փոխհարաբերությունների բացահայտման տեսակետից:

Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը մինչև Հովհաննես Կոլոտ և հետո

Հայտնի է, թե ինչպիսի կոքոսություն էր դատապարտում Հաննան Երուսաղեմի պատրիարքությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությանը միացնելու ձախողակ քայլը, որով, կարծեք, օրինականացվում էր Ս. Հակոբյանց վանքի ստացվածքի մսխումներն ու թալանը՝ Ավետիքի պատրիարքությունից հետո ևս, մինչև Հովհաննես Կոլոտ՝ 1702–1715 թթ.: Մենք արդեն նկատել ենք, որ պատրիարքությունների միացումը¹³ ոչ թե Ավետիքի կամ Կ. Պոլսի պատրիարքության նախաձեռնության, այլ օսմանյան պաշտոնական քաղաքականության արդյունքն էր, որ իրականացնում էր չեյիս ուլ-իսլամ Ֆեյզուլլահը, և որի անմոռնի գործիքն էր Ավետիքը: Մի կողմ թողնելով Մ. Չամչյանի և Մ. Օրմանյանի՝ Ավետիքին տված հակադիր բնութագրերը՝ վերադառնանք Ավետիքի հովանավորի՝ Ֆեյզուլլահի ինքնությունը, որի անձնավորությամբ հիմնականում պայմանավորված էին Կ. Պոլսի պատրիարքի գործողությունները: Այս իմաստով հարկ է անդրադառնալ սփյուռքահայ պատմաբան Ռայմոնդ Գևորգյանի հրապարակած արժեքավոր սկզբնաղբյուրին¹⁴, որը վերաբերում է 1703 թ. ենիչերիների ապստամբությանը, Ֆեյզուլլահի գործունեությանը և դրանց առնչվող անցքերին, որոնք հանգեցրին սուլթան Մուսթաֆա

⁹ Հ ա ն ն ա. 1782, 149:

¹⁰ Հ ա ն ն ա. 1734, 150:

¹¹ Օրմանյան. 2001, 3327:

¹² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1967, 643:

¹³ Մ. Չամչյանը և Տեր-Հովհաննիսյանը երկու աթոռների միացման սկիզբն են համարում 1701 թ., Մ. Օրմանյանը՝ 1702-ը (տե՛ս Չ ա մ չ ե ա ն ջ. 1786, 734, Տ էր Յ ո վ հ ա ն ն ի ս ե ա ն ջ. 1890, 420, Օրմանյան. 2001, 138):

¹⁴ Kevorkian. 1987, 194–249.

Բ-ի (1695–1703) գահընկեցությանը և Ահմեդ Գ-ի (1703–1730) գահակալմանը: Այստեղ, մասնավորապես, ուշադրություն է հրավիրում սկզբնաղբյուրի հեղինակի՝ ժամանակակից հայ մարդու և իրադարձությունների ականատեսի գրչով պատկերված Ֆեյզուլլահի նկարագիրը: Ուլեմների դասի այդ ցայտուն ներկայացուցիչը խառնվածքով և գործելակերպով մի իսկական սինդրոմ է, արկածախնդիր, որն օգտվելով սուլթան Մուսթաֆայի մանկության օրերի ուսուցիչը լինելու հանգամանքից՝ գլխավորապես հաջողությունների և անառարկելի դիրքի է հասնում պալատում՝ բոլի մեջ հավաքելով սուլթանին, վալիդե սուլթանուհուն և երկրի ողջ բյուրոկրատական մեքենան: Սուլթանը նրան նշանակում է մուֆտի, «որ կոչի շէյխ յիսլամ»¹⁵: Իր նենգամտությամբ և ընչաքաղցությամբ¹⁶ այս Ֆեյզուլլահը զարմանալիորեն հիշեցնում է չամչյանական Ավետիքին՝ իրական կյանքում իր կամակատարին: Ուշագրավն այստեղ այն է, որ Ավետիքի կենսագրականը և անանուն սկզբնաղբյուրի շարադրանքը, որպես այդպիսիք, լրացնում են միմյանց: Ավետիքը չի բացատրում, թե մեծ վեզիր Տալպատանն ինչու է հետամուտ իրեն մեղադրելու, երբ խստութամբ է վարվում իր հետ՝ Երուսաղեմի վանքը Կ. Պոլսի պատրիարքությանը կցելու առթիվ և որի ցասումից նրան փրկում է Ֆեյզուլլահը՝ մեծ վեզիրին ասելով, թե սուլթան Մուսթաֆան է տվել «նորա պատրիարքութեան մանսուսն (պաշտոնը–Ա. Խ.) և Երուսաղէմայ առաջնորդութիւնն»¹⁷:

Անանունի շարադրանքից հասկանալի է դառնում դրա բացատրությունը. Ֆեյզուլլահը Բաբելոնից (Բաղդադ) բերել է տալիս Տալպատանին և մեծ կաշառք առնելով՝ դարձնում մեծ վեզիր: Սակայն վերջինս չի կարողանում գործադրել իր իշխանությունը՝ Ֆեյզուլլահն իր հակընդդեմ հրամաններով խափանում է նրա վճիռները և այս հակադրությունը, ի վերջո, ավարտվում է ամենագոր շէյխ-ուլ իսլամի հաղթանակով, որը սպանել է տալիս ընդամենը չորս ամիս պաշտոնավարած մեծ վեզիրին¹⁸: Մ. Չամչյանի շարադրանքում Տալպատանի և Ֆեյզուլլահի հակադրությունը դրսևորվում է այն դրվագում, երբ աղբիւրանուկութեցի քահանաների հետ հաշվեհարդար տեսած Ավետիքին բարկացած մեծ վեզիրը հարցնում է. «ո՞րքա դու, որ ունիս բանտս և շղթայս յորս կարացես արգելուլ զպարտաւորս», և հրամայում է նրան տանել մահապարտների բանտ¹⁹: Ինչ ասել կուզի, Ավետիքն այս անգամ ևս փրկվում է կաշառքի և իր գորեղ հովանավորի միջամտությամբ: Այս միջադեպի մասին Մ. Օրմանյանը ևս նկատում է. «Սակայն եպարքոսը՝ Տալպատան Մուսթաֆա փաշա, անուս գինուորական մը, պատրիարքին վրայ դարձուց իր ցասումը, թէ ինչ իշխանութեամբ բանտեր և շղթաներ կրնայ ունենալ և նոյն ինքն՝ Ավետիքը բանտարկել հրամայեց»²⁰: Մ. Օրմանյանի կարծիքը լիովին համընկնում է անանուն սկզբնաղբյուրին. «Ֆեյզուլլահ դենպետը ... անհաստատալի ըլլալու չափ գերիշխանութիւն կազմած էր Մուսթաֆա Բ սուլթանին անձի վրայ՝

¹⁵ Kevorkian. 1987, 202.

¹⁶ Kevorkian. 1987, 202–203.

¹⁷ Կենսագրութիւն Ավետիք պատրիարքի հայոց. 1874, 151:

¹⁸ Kevorkian. 1987, 203.

¹⁹ Չ ա մ չ ե ա ն ց. 1786, 739–740:

²⁰ Օ ռ մ ա ն ե ա ն. 2001, 3146–3147:

ամէն ուղածը ընել տալու չափ» և հատկապես ամեն մի եվրոպականի նկատմամբ²¹:

Հիրավի, անձանց գործողությունների հետևում ուրվագծվում էր ոչ միայն ուղեմաներին հատուկ պահպանողականությունը, որն այս դեպքում ի հայտ էր գալիս ի դեմս Ֆեյզուլյահի, այլև չդադարող մրցակցությունն արքունիքի, պաշտոնեության և պահպանողական կրոնական դասի միջև, որին անդրադարձել ենք մեր նախընթաց հոդվածում²²: Այս ներհակություններն ու իշխանության համար մղվող պայքարը հաճախ կանխորոշում կամ ուղղորդում էին հոգևոր բարձրաստիճան պաշտոնյաների և աշխարհիկ վերնախավի գործողությունների և ազդեցության չափը ոչ մահմեդական հանրություններում, այլ թվում և հայ համայնքում:

Վերադառնալով Երուսաղեմում միաբանությունների փոխհարաբերություններին՝ նկատենք, որ նրանց միջև առաջացած վեճերը լուծելու էր կոչված դատարանը, սակայն, օսմանյան պաշտոնեության սևեռուն ուշադրության պայմաններում: Ս. Տեղյաց խնդիրը, տարադավան միաբանությունների փոխադարձ դիմակայությունների պայմաններում սահուն կերպով գերաճում էր միջազգային հետաքրքրության առարկայի, որչափով այդ միաբանությունների հետևում կանգնած էին նրանց (ասել կուզի նաև իրենց) շահերին հետամուտ դավանակից տերությունները (Ֆրանսիան՝ կաթոլիկների, հատկապես XVIII դ. սկզբից Ռուսաստանը՝ ուղղափառների օգտին): Կայսրության տրամաբանությամբ վեճերն ամենից առաջ լուծվում էին որոշումների ուղղահայաց և պարտադիր բնույթով, մայրաքաղաքում մեծ վեցերից մինչև սուլթան հասնող վճիռներով: Սեփականությունների խնդիրներից գատ, Երուսաղեմում հայ և հույն միաբանությունների համար գայթակղության քար էր, այսպես կոչված, ծռազատիկը, երբ համընկնում էին ուղղափառների և հայերի զատկական տոների օրը, և սրանց միջև առաջանում էր առաջինը ճրագալույցի երեկոյան Ս. Գերեզման մուտք գործելու խնդիրը, հղի՝ կողմերի ընդհարման վտանգով: 1729 թ. սպաավոդ այդպիսի հետևանքից խուսափելու համար Գր. Շղթայակիրը դեռ մեկ տարի առաջ պայմանավորվել էր Երուսաղեմի ուղղափառ պատրիարք Մելեթիոսի հետ՝ առանձին-առանձին տոներու Զատիկը, որ և արվեց՝ առանց որևէ միջադեպի²³: 1735 թ. կնքվեց փոխադարձ խաղաղության և սիրո ուխտագիր: Վերջին փաստաթուղթը հույների կողմից, ըստ Տ. Սավալանյանից, ստորագրել են Երուսաղեմի պատրիարք Մելեթիոսը և Կեսարիայի Պաղեստինի մետրոպոլիտ Պարթենիոսը, հայերի կողմից՝ Երուսաղեմի ու Կ. Պոլսի պատրիարքներ Գրիգոր Շիրվանցին և Հովհաննես Կոլոտը²⁴:

Հայկական տեսակետը հույների հետ բանավեճում

Հույն-հայկական հակասությունները Երուսաղեմում, սակայն, թաքնվել էին վերստին ջրի երես ելնելու պայմանով: Հատկապես այն բանից հետո, երբ Հովհաննես Կոլոտը հեռատեսորեն նորոգել էր տվել Ս. Հակոբյանց վանքին հնում տրված և եղծված ու քայքայված հրովարտականները և ձեռք բերել

²¹ Օրմանեան. 2001, 3150:

²² Խառատյան. 2022, 12–30:

²³ Սավալանյան. 1931, 702:

²⁴ Սավալանյան. 1931, 715–717:

դրանք հաստատող հաթիբը հյուժայուն (1728 թ.)²⁵: Մ. Չամչյանը հակադրության պոլեմիկումը համարում է, սակայն, 1734 թվականը, երբ «Բորբոքեցաւ ի նոյն աւուրս և այլ իմն խռովութիւն մեծ ի մէջ Յունաց և Հայոց. քանզի Հայք զհետ լեալ ջանացան դարձուցանել յինքենաս զվիճակ հապէշիցն՝ որ յերուսաղէմ զգրաւեալն ի Յունաց»²⁶:

Իբրև դրա շարունակություն, Մ. Օրմանյանը մեջբերում է Հաննային. «...կրկին նորոգեաց զեղծեալ և զպատառոտեալ հին արքունական հրամանն, զթերին լրացուցանելով եւ զնոսա հատտի հումայուն ընել տալով» (1734 թ. սեպտեմբերին կամ դրանից քիչ առաջ)²⁷: Սակայն խնդիրը սոսկ հին վավերագրերը թարմացնելը չէր, այլ դրան անմիջապես առնչվող «հետևակ ազգերի» (հաբեշներ, ասորիներ, դպտիներ) ստացվածքի ժառանգումը. Մ. Չամչյանը գրում է, որ այդ հրովարտակով հայերը ժառանգում էին հաբեշների տեղերը և որ ապարդյուն անցան դրա դեմն առնելու՝ հույների ջանքերը, քանի որ նրանց կողմն էր եպարքոսը (մեծ վեցիր)²⁸: Կողմերը, ըստ նրա, երկուստեք ծախսեր էին արել իշխանություններին իրենց կողմը թեքելու համար:

Ուղղափառ միաբանությունը, իր հերթին, հաջողության պետք է հասներ հաջորդ մեծ վեցիր Կյուրճի Իսմայիլի օրոք՝ 1735 թ.: Պատրիարք Մելետիոսը արքունի հրովարտակ է հանել տալիս (դրամի ուժով, ինչպես գրում է Տ. Սափյանյանը), որտեղ իբրև հունական սեփականություններ են նշվում ոչ միայն Ս. Հակոբի վանքը, այլև Երուսաղեմի ու Բեթղեհեմի բոլոր եկեղեցիներն ու այլ սրբավայրերը, ինչպես և նրանց իրավասության ներքո էին համարվում ասորիների, հաբեշների ու դպտիների միաբանությունները: Մելետիոսը, ըստ նույն հեղինակի, այդ հրովարտակի պատճենը ծածուկ արձանագրել է տալիս Երուսաղեմի դատարանի տոմարներում: Ըստ նույն հայկական տեսակետի, այնուհետև հունական կողմը գործի է դնում իր կապերն ու ծանոթությունները օսմանյան ազդեցիկ շրջաններում հավակնելով իբրև իրենց սեփականություն ճանաչել տալ Ս. Հակոբյանց վանքը, որին, իբր, հայերը տիրացել էին խաբեությունը²⁹:

Հայկական կողմի մոտեցման հիմքում ընկած էր այն դրույթը, որ պետք է ճանաչվի իր ավանդական սեփականատիրությունը Ս. Հակոբի վանքի, ինչպես և իրավասությունը համադավան ազգերի՝ Ս. Տեղյաց սեփականությունների նկատմամբ: Վերջին պնդումը հստակ ձևակերպել է Մ. Չամչյանը. «...այն տեղի նոցա՝ Հայոց անկանի. որովհետև հապէշք և դպտիք՝ ընդ որս և ասորիք՝ համարեալ լինէին իբր ի մասնէ Հայոց»³⁰:

Դրան կտրուկ առարկում էր հունական կողմը՝ իր երակետային մոտեցմամբ, որ և պատճառ դարձավ շուրջ քառամյա բանավեճի ու փոխադարձ պայքարի, և որը պետք է ընդգրկեր օսմանյան իշխանությունների անխուսափելի

²⁵ Բ ա մ պ ու լ ք ճ ե ա ն. 1985, 50–51:

²⁶ Չ ա մ չ ե ա ն. 1786, 809:

²⁷ Օ Ր մ ա ն ե ա ն. 2001, 3328:

²⁸ Չ ա մ չ յ ա ն ց. 1786, 809:

²⁹ Տե՛ս Ստորագրություն ուղեւորութեան Տ. Գրիգորի Շղթայակրի Պատրիարքի. 1866, 185, Ս ա լ ա լ ա ն ե ա ն ց. 1931, 718, Օ Ր մ ա ն ե ա ն. 2001, 3355:

³⁰ Չ ա մ չ ե ա ն. 1786, 809:

միջամտությունը՝ տեական վարանումների և վերջնական վճիռ կայացնելու այս ամբողջ պատմության ընթացքում:

Հունական տեսակետը հայերի հետ բանավեճում

Վերոհիշյալ վարանումներն իրենց հերթին ընկած էին օսմանյան բյուրոկրատական մեքենայի գործունակության հիմքում. որքան արագ էին կատարվում մեծ վեզիրների փոփոխությունները, այնքան դանդաղ էր արձանագրում այդ մեքենան իր վճիռները՝ հակասական և իրարամերժ, քիչ արդյունավետ՝ կողմերին բավարարելու կամ առավել ևս՝ պարտադրելու տեսակետից: Մաքսիմալիստական մոտեցում ցուցաբերելով իրենց պահանջներում հույները պատմականորեն իրենց սեփականությունն էին համարում ամենից առաջ Ս. Հակոբի վանքը՝ այս բացահայտ կեղծիքին դիմելիս կրկնելով 1657 թ. իրենց անհաջող ավարտված փորձը՝ սեփականացնելու Ս. Հակոբի վանքը³¹: Այսուհանդերձ, հույները որոշակի հաջողությունների հասան մեծ վեզիր Կյուրճի Իսմայիլի թևակոխությամբ. ոտքի ելան նրանց բարձրաստիճան հոգևորականներն ու աշխարհիկ հեղինակությունները՝ բողոքելով Ս. Հակոբի վանքը հայերի կողմից, իբր, յուրացնելու դեմ, այլևս պնդելով, որ Երուսաղեմի քրիստոնեական միաբանությունների մեջ իրենք առաջատար համարվեն³²: Թվում է՝ հայկական կողմը ուր որ է կորցնելու է Ս. Հակոբի վանքը՝ չնայած պատրիարք Հովհ. Կոլոտի եռանդուն ջանքերին (Հ. Նալյանին Երուսաղեմ ուղարկելը՝ վանքին տրված հնամյա վավերագրերը բերելու, ապա 1736 թ. Գրիգոր Շիրվանցուն Կ. Պոլիս կանչելը և այլն), իսկ հայ երեկիները կալանավորումը ցույց տվեց³³, որ մեծ վեզիրը թշնամաբար է տրամադրված հայերի նկատմամբ: Նոր մեծ վեզիր Էսսեյիդ Մեհմեդի պաշտոնակալումը փոխեց իրադրությունը և հարցի լուծումը հանձնվեց նոր քննության: Ի վերջո, օսմանյան կառավարության մոտեցումների մեջ կարևորություն էր ստանալու նախադեպի նորմը, որ կողմերը լավ էին հասկանում երկուստեք կուտակելով վավերագրեր (փոխադարձաբար միմյանց մեղադրելով դրանք կեղծելու մեջ)՝ իրենց դատը շահելու համար: Այստեղ հունական կողմի տեսակետին ըստ իրենց իսկ սկզբնաղբյուրին ծանոթանալու իմաստով կարևոր նշանակություն է ստանում հույն երևելի հոգևորական, Կեսարիայի Պաղեստինի մետրոպոլիտ և մեզ հետաքրքրող բանավեճի գործոն մասնակից Պարթենիոսի պատմական շարադրանքը³⁴:

³¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 804:

³² Օրմանեան. 2001, 3355: Քննարկվող ժամանակաշրջանում նախագահության կամ առաջնության խնդիրը տարադավան միաբանությունների միջև՝ կայանում էր հետևյալում. լատիններին (կաթոլիկներին) էին պատկանում Ս. Հարության տաճարը և Բեթղեզեմի երեք եկեղեցիների փականքները, նրանց փոխանորդը, որպես նախագահ էր բազմում միաբանությունների բոլոր ժողովներում և այս կարգն էր, որ վիճարկում էին հույները (Տէր-Յովհաննէսեանց. 1890, 430–431): Այլ կերպ, Ս. Տեղյաց միաբանություններում նախագահության ինստիտուտը հենվում էր սեփականատիրական իրավունքի վրա:

³³ Չամչեան. 1786, 810, Օրմանեան. 2001, 3355, Սաւալանեանց. 1931, 718:

³⁴ Պարթենիոս Աթենացու... 2008, 3–170:

Պարթենիոսի աշխատությունն ընդգրկում է 1734–1740 թթ. հուլյն–հայկական բանավեճերի ժամանակաշրջանը, որի վերջին, եզրափակիչ փուլում նա արդեն փոխարինել էր Երուսաղեմի հունաց պատրիարք Մելետիոսին (ըստ Հ. Բարթիկյանի, Պարթենիոսն այդ պաշտոնին է եղել 1737–1766 թթ. և իր գործը գրել է 1730–ական թվականներին)³⁵։ Ավելացնենք, որ նա է, որպես պատրիարք, ստորագրել կողմերի միջև բանավեճին վերջ տալու վերաբերյալ 1739 թ. ապրիլի 7-ի համաձայնագիրը³⁶։

Պարթենիոսի աշխատությունն ունի կարևոր ճանաչողական մի արժեք՝ բացահայտում է հուլյն–հայկական ներհակության մեջ ընդգրկված օսմանյան իշխանությունների պարտադրող, ոչ քիչ դեպքերում՝ կամայականության դրսևորումները երկու քրիստոնյա ազգերի տարաձայնությունների նկատմամբ, այլև հուլյների ու հայերի համարժեք գործելակերպը պաշտոնեություն զուգաբաղության (կոռուպցիա) պայմաններում։ Կարևոր են նաև աշխատության մեջ արտացոլված՝ հունական կողմի հիմնավորումները, նրանց գաղափարաբանությունն ու մեթոդները, որոնք նպատակների մեծ տարբերությամբ հանդերձ, հայկական կողմի հետ ունեն բավականաչափ ընդհանրություններ։

Խնդրո առարկա ներհակության հիմքում ամենից առաջ ընկած էր Երուսաղեմում սեփականությունների հարցը, Ս. Տեղյաց պատմական կառույցների՝ վանքերի, եկեղեցիների, անշարժ գույքի՝ կալվածքների, այգիների, շինությունների և նյութական այլ արժեքների պատկանելության հարցը։ Հունական կողմն այս ներհակության մեջ շատ ավելի արմատական էր իր պահանջներում, քան հայերը, երբ ցանկանում էր ապացուցել, թե իբրև հայերը խաբեությունամբ են տիրացել իրենց եկեղեցու պատմական արժեքներին և որ նրանք անելիք չունեն Ս. Տեղյաց տարածքներում։ Պարթենիոսը և նրա համախոհներն առաջ էին քաշում դրանից ածանցվող մյուս պահանջները՝ դավանակից ազգերի (ղպտիներ, ասորիներ, հաբեշներ) նկատմամբ իրենց նախապատվության իրավունքը, որ դրսևորվելու էր կրոնական արարողությունների ժամանակ։ Եվ այս իմաստով հայերին պետք է համարել պաշտպանվող կողմ, որովհետև ձգտում էին պահպանել օսմանյան պետության կողմից ճանաչված իրենց սեփականությունները։ Պարթենիոսի շարադրանքի ամբողջ բովանդակությունն այդ պաշտպանության հիմնի վրա բացասումն է, որ և հերքվում է բանավիճող մյուս կողմի հակափաստարկներով, իրենց հերթին առաջ քաշած մեղադրանքներով և այլն։ Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այդ բանավեճի պատմության զարգացումներն են 1720–1730-ական թվականներին՝ Երուսաղեմի հուլյն պատրիարքներ Խրիսանթոսի, Մելետիոսի և Պարթենիոսի³⁷ ու Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Շիվանցու (Շղթայակիր) և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհ. Կոլոտի դիմակայության պայմաններում։

Պարթենիոսի աշխատությունն ունի հետևողական կառուցվածք՝ քրիստոնեական բարոյախոսության մոդելի խստիվ պահպանմամբ, որ հատուկ է իր ժամանակաշրջանի բոլոր հեղինակների դավանած արժեքներին, որպիսիք են

³⁵ Պարթենիոս Աթենացու... 2008, VI:

³⁶ Ստորագրությունն ուղեւորութեան Տ. Գրիգորի Շղթայակրի պատրիարքի. 1866, 186:

³⁷ Երուսաղեմի հուլյն պատրիարքների պաշտոնակալման տարեթվերը տե՛ս Պարթենիոս Աթենացու... 2008, VI, 161, 164:

առաքինությունը, արդարացիությունը, ճշմարտախոսությունը, խիղճը և այլն: Սրանց շուրջ են պտտվում նրա գնահատումներն ու եզրակացությունները, որոնցից, ըստ այդ հեղինակի, կատարելապես զուրկ է հայկական կողմը: Կապված ներհակության տրամաբանության հետ, նա վերջիններիս է վերագրում բազում մեղքեր, որոնք հակադիր են նշված բարոյականությանը՝ ստախոսություն, արկածախնդրական հակումներ, կեղծավորություն, կաշառատվություն, խաբեբայություն և այլն: Ընդամի, ստեղծելով ծայրահեղ բեկեռացումներ՝ Պարթենիոսն ամենուրեք յուրայիններին համարում է հակառակորդի նենգ-մտություն զուհ, մի տեսակ ուշացած պաշտպանվողներ, որոնք եթե ստիպված են անցնել ինքնապաշտպանության, ապա միայն դիմացինի անբարո գործողություններից հետո: Այստեղ հատկապես հարկ է ընդգծել, որ Պարթենիոսի գրչից դուրս ցայտող ատելությունը, ինչպես նաև նրա ընդդիմախոսների հունական կողմին տված նույն բնույթի ծայրահեղ որակումները, կապ հունեն ոչ հույն, և ոչ էլ հայ բազմությունների դարավոր հաշտ ու խաղաղ համակցության հետ: Եվ այս տեսակետից էլ պետք է նայել այն իրողությանը, որ բանավեճը մնում է բանավեճ, պամֆլետը՝ պամֆլետ (Պարթենիոսի երկն ամենից առաջ մոտենում է այս ժանրին), և որ նշված ատելությունը, կարելի է ասել, հանդես է գալիս իբրև բյուզանդական կայսրության ժամանակների կրոնադավանական անհանդուրժողականության ախտանիշ և վերապրուկ, կրկնում ենք, անկախ երկու ազգերի իրական և փոխադարձ խաղաղ համակցությունից:

Հույն-հայկական նշված բեկեռացումը և յուրայիններին ամենուրեք ճշմարիտ համարելու մոտեցումը, կարելի է ասել, Պարթենիոսից պահանջել է, ըստ իր մտավոր և ստեղծագործական բարձր պատրաստականության, իր շարադրանքում գտնել ընթերցողին համոզելու հուսալի միջոց, որպիսին կարող էր լինել ոչ հույն, բայց հույների օգտին և նրանց ճշմարտացիության համար մարտնչող մի անաչառ և իսկապես վիպական անձնավորություն՝ Խալիսաս անվամբ: Պարթենիոսը ինքն էլ բանական է համարում «իրենց դատի համար արքունիքի մեծամեծներից մեկին գտնել ... որպեսզի նա քննարկվելիք խնդրում մեզ համար լինի և խորհրդական, և օգնական, ապա նաև արդարության պաշտպան՝ հայացքը միայն ու միայն արդարությանն ուղղած»³⁸:

Եվ կուսակալության էկոնոմը (ըստ երևույթին՝ մեծ վեցիլի դիվանի աստիճանավոր) ստանձնում է ամենահաս ղատապաշտպանի դեր՝ հենվելով Պարթենիոսի վկայակոչած այն փաստաթղթերի վրա (Օմար խալիֆի, Եգիպտոսի և Օսմանյան սուլթանների հրովարտական), որոնց ուժով հունական կողմը հավակնում էր տիրել Երուսաղեմում գտնվող հայկական բոլոր սեփականություններին: Խալիսասն հունական կողմի օգտին գործում է 1730-ական թվականներին, առավել ակտիվ 1735–1736 թթ., երբ վերջինիս հաջողությունները պետք է հասնեին իրենց գագաթնակետին, ապա բանավեճը ձգձգվեր տարիներ, մինչև վրա հասներ հանգուցալուծումը: Ըստ Տ. Սավալանյանցի, 1735 թ. հայերի հետ խաղաղասիրական և հաշտվողական համաձայնագիր ստորագրելուն զուգահեռ, Երուսաղեմի հունական պատրիարք Մելետիոսը դիմում է նախապատրաստական ծածուկ գործողությունների գործի է դնում

³⁸ Պարթենիոս Աթենացու ... 2008, 65:

Արապ Գալֆա անվամբ իր ազգակցին, որը սուլթանի ներքինապետ Պեշիրի ճարտարապետն էր: Վերջինս ուղղակի սուլթանին է ներկայացնում նրա խնդիրը և հիմնավորումները՝ երուսաղեմում հույների սեփականությունները, իբր, հայերի կողմից խաբեություններ գաղթելու մասին³⁹: Խալիսսան, ըստ Պարթենիոսի, ծագումով Ասորիքի Բերիայից (Հալեա) էր և իր արտակարգ առաքինությունների շնորհիվ արժանացել էր կուսակալության կալֆայի և, ի վերջո, ավելի բարձր՝ էկոնոմի պաշտոնին⁴⁰: Մի տեղ, սակայն, Պարթենիոսն ակամա բացահայտում է հունական կողմի և սուլթանի ներքինապետի միջև եղած կապը. երբ մեծ վեգիրը հանդիմանում է պատրիարք Մելետիոսին, նրա տեղապահ Պարթենիոսին և մյուս հույն հոգևորականներին՝ մայրաքաղաքում յուրայինների աղմկալի հավաքի համար, Պարթենիոսը պատասխանում է, որ դիմումը (իրենց հավակնությունների մասին) իրենք կանխավ ներքինապետին են տվել, այսինքն՝ նույն այն Պեշիրին, «բայց ամենից առաջ, — հարում է Պարթենիոսը, — արդարություն ամենամեծ սատարողին, ճշմարտության պաշտպան էկոնոմ Խալիսսային»⁴¹:

Կարծում ենք, որ Պարթենիոսի գրչի տակ Խալիսսայի՝ սրբացված այդ կերպարի նախատիպը կարող էր լինել Արապ Գալֆա ճարտարապետը: Նա հանդես է գալիս հունական կողմի հաջողությունների բոլոր դրվագներում, մասնավորապես՝ 1735–1736 թթ., երբ վերջինս եռանդուն գործունեություն էր ծավալել օսմանյան, այդ թվում և դատական ատյաններում՝ հասնելով մինչև մեծ վեգիր Իսմայիլ Կյուրճի փաշա: Վերջինս, ինչպես նշում են հայ հեղինակները, «ազգաւ վրացի», ըստ ամենայնի պաշտպանում էր հունական կողմի բոլոր պահանջները, ընդհուպ մինչև Ս. Հակոբի վանքը հայերից խլելը և նրան հանձնելը⁴²: Ինքը՝ Պարթենիոսը, խոստովանում է, որ Կյուրճի Իսմայիլի պաշտոնանկությունը տխրեցրել է հունական կողմին. «Մեր տխրելու պատճառն այն էր, որ մեր խնդիրն առաջ քաշողն ու տանողը Իսմայիլ փաշան էր» և որ «նրա պաշտոնանկ արվելու գիշերը հայերը հրճվանքի մեջ էին, ամբողջ գիշեր տոնախմբություն էր ...»⁴³:

Բացասական թանձր գույներով է ներկայացնում Պարթենիոսը իր ժամանակի բոլոր հայ գործիչներին, հատկապես մահտեսի Սեդրոսին, որը կալանավորվել էր, մյուս երևելի հայի՝ Մելիտոնի հետ, Կյուրճի Իսմայիլի հրամանով⁴⁴, անշուշտ, Ս. Հակոբի վանքը հույներին հանձնելուց առաջ նրանց մեկուսացնելու համար: Նույն կերպ, Պարթենիոսը գույներ չի խնայում Հովհաննես Կողոտին, Հակոբ Նալյանին, մահտեսի Մուրատյանին (որին հիշում է Մուրադ-օղլու անվամբ) բնութագրելիս⁴⁵ և քամահրական կամ ժխտական վերաբերմունք է ցուցաբերում հայկական կողմին համակիր բոլոր անձանց հանդեպ: Նկատենք, որ ոչ միայն Պարթենիոսը, այլև հայ հեղինակները երկուստեք միմ-

³⁹ Ս ա լ ա լ ա ն ե ա ն ց. 1931, 715–718:

⁴⁰ Պ ա Ր Թ Ե Ն Ի Ո Ս Ա Թ Ե Ն Ա Գ Ո Ւ. ... 2001, 69, 77:

⁴¹ Պ ա Ր Թ Ե Ն Ի Ո Ս Ա Թ Ե Ն Ա Գ Ո Ւ. ... 2008, 129:

⁴² Ս ա լ ա լ ա ն ե ա ն ց. 1931, 720, Յ ո վ հ ա ն ն է ս ե ա ն. 1890, 40, Չ ա մ - չ ե ա ն ց. 1786, 809–810 և այլն:

⁴³ Պ ա Ր Թ Ե Ն Ի Ո Ս Ա Թ Ե Ն Ա Գ Ո Ւ. ... 2008, 147:

⁴⁴ Օ Ր մ ա ն ե ա ն. 2001, 3355:

⁴⁵ Պ ա Ր Թ Ե Ն Ի Ո Ս Ա Թ Ե Ն Ա Գ Ո Ւ. ... 2008, 47, 135, 137–139, 147:

յանց մեղադրում են կաշառակերության, նենգամտության, խաբեբայության ու հատկապես փաստաթղթերը խարդախելու և կեղծելու մեջ: Այդ հասկանալի է դառնում բուն ներհակության տրամաբանությունը՝ կողմերից յուրաքանչ-յուրն ունի այն ներքին համոզվածությունը, որ պաշտպանում է յուրայինների սեփականատիրական իրավունքը և որ արդարությունն ու ճշմարտությունը կոչված են ծառայելու այդ գերակա և անվիճելի նպատակին:

Հանգուցալուծումը

Կյուրճի Խամայիից հետո շուրջ երեքամյա քաջքշուկների ընթացքում կողմերը ձեռք էին բերում միմյանց հակասող և պատմական նշանակության կամ դրան հավակնող հրովարտականեր ու վավերագրեր, Երուսաղեմի և օսմանյան տարբեր ատյանների վճիռներ, տենդոբեն որոնում աջակիցներ՝ օսմանյան պաշտոնակիցների և այլ շրջաններում: Գործի լրջությունից տազնապած Հովհաննես Կոլոտը և ազգային գլխավորները 1736 թ. Գրիգոր Շիրվանցուն շտապ կանչում են Կ. Պոլիս՝ իր հետ բերելու Ս. Հակոբյանց վանքում գտնվող համապատասխան բոլոր հրովարտականերն ու սենեթները (մուրհակներ)⁴⁶: Հայկական կողմի դատին իր աջակցությունը ցուցաբերեց օսմանյան կառավարող շրջաններում հեղինակություն վայելող և փորձառությունից ոչ պակաս նենգամտության պաշարներ կուտակած Քրանսիական դեսպան Շառլ Վիլյույը: Այս դիրքորոշմամբ, կարծում ենք, դեսպանը ի դեմս հայերի, դաշնակիցներ էր որոնում Երուսաղեմի Քրանցիսկյան միաբանության համար՝ հաշվի առնելով հույն-կաթոլիկական հետագա հարաբերությունների (կամ սեփականատիրական նկրտումների) սրացման հնարավորությունը, և մյուս կողմից, սիրաշահում էր Հովհաննես Կոլոտին և Կ. Պոլսի ազգային երևելիներին՝ մեղմացնելու հայ կաթոլիկների դեմ պահպանողականների և օսմանյան իշխանությունների անհանդուրժողականությունը:

Այս ամբողջ ներհակության մեջ հայկական կողմը կարողացավ հասնել իր համար ցանկալի ելքի՝ պահպանել իր իրավունքներն ու սեփականությունները Երուսաղեմում: Օսմանյան կառավարության վճռով 1739 թ. ապրիլի 7-ին փոխադարձ խաղաղության համաձայնագիր ստորագրվեց հույների և հայերի միջև, որով ամեն ինչ մնում էր այնպես, ինչպես կար այս ներհակությունից առաջ, և որն ամփոփված էր հետևյալ երեք կետերում.

1. հույները պահպանում են Ս. շաբաթվա արարողության առաջնությունը, պատրիարքները միասին են մուտք գործում Ս. գերեզման, ճրագալույցի կրակը նախ վառում են հույները, ապա նրանցից անմիջապես հետո՝ հայերը:

2. Հաբեշները, ասորիները և դպտիները, ինչպես եղել է ի սկզբանե, շարունակում են մաս կազմել այն դավանության, որին ենթակա են եղել (իմա՝ հայկական կողմին, որ ժառանգել է նրանց սեփականությունները):

3. Ս. Հակոբի մեծ վանքի, նաև Երուսաղեմում գտնվող իրենց սեփականությունների ժառանգորդ ճանաչվում են հայերը, և հույներն իրավունք չունեն միջամտելու կամ որևէ բան պահանջելու այս հարցում⁴⁷:

⁴⁶ Գրիգոր Շիրվանյակի ճանապարհորդության նպատակի և ապա Կ. Պոլսում նրա գործունեության մասին տե՛ս նրա հույժ արժեքավոր «ինքնագիր ստորագրությունը»՝ Ստորագրություն ուղեորությունեան Տ. Գրիգորի Շիրվանյակի պատրիարքի. 1866, 122–127, 141–143, 184–190:

⁴⁷ Սաւալանեանց. 1931, 729, Յովհաննէսեանց. 1890, 54–55: Մ. Ջամչյանը և նրան հղելով Մ. Օրմանյանը, գրում են, որ հաբեշների վիճակը մնաց

նշանակալի է դառնում Երուսաղեմի միաբանությունների և Ս. Տեղյաց վերաբերյալ արժանահավատ տեղեկատվությունը:

Վերը նշված պատրիարքությունների միացման քայլը, փաստորեն, օսմանյան պաշտոնական քաղաքականության իրականացումն էր հայ միլեթի նկատմամբ, որը խրախուսում էր Ավետիք պատրիարքի հովանավոր շեյխ-ուլ իսլամ Ֆեյզուլահը:

Կարելի է կարծել, որ Հովհաննես Կոլոտի և Գրիգոր Շղթայակլի եռանդուն գործողությունները՝ Երուսաղեմի պատրիարքությանը վերադարձնելու նրա վաղեմի հեղինակությունն ու տեղը հայրենական ու արտաքին (հունական և լատինական միաբանություններ) շրջաններում, առիթ դարձան հայ-հունական ներհակության ծավալմանը Երուսաղեմում: Եթե հայկական կողմը վերադառնում էր 1657 թ. հուլիսի հետ Երուսաղեմում հաբեշական ժառանգության սառեցված վիճակին՝ վիճարկելով հաբեշների ստացվածքը հուլիսի անցնելու իրողությունը, ապա հունական կողմը ևս վերադառնում էր նույն թվականին Ս. Հակոբի վանքը հայերից խլելու չիրականացած նպատակին: 1734–1735 թթ. հաջողության հասավ նախ հայկական կողմը, 1736 թ. հունական միաբանությունը, որոնք ձեռք բերած հակադիր հաթիվը շերիֆներով (որ վկայում է օսմանյան պաշտոնեության մեջ ամենուրեք տարածված զոչաքաղության մասին) ժամանակավորապես գերազանցում էին միմյանց: Շատ հանգամանքներ կախված էին իրար փոխարինող մեծ վեզիրներից և սուլթանի կամքից: Խնդիրը հանգուցալուծվեց 1739 թ., երբ ներհակությանը վերջ տալու խստիվ պահանջով օսմանյան պետությունը վճռեց սեփականությունների ու հետևորդ ազգերի կարգավիճակի հարցում ամեն ինչ թողնել այնպես, ինչպես կար նախքան վեճի բորբոքումը. Ս. Հակոբը մնում էր հայերին և պահպանվում էր նրանց գերակայությունը դավանակից ասորիների, հաբեշների և ղաթիների նկատմամբ, իսկ հունական կողմը պետք է բավարարվեր Ս. Տեղյաց այն սեփականություններով, որոնք նրան էին մնացել 1657 թ. ի վեր և որոնց հավակնում էին հայերը՝ 1734 թ. հաթիվը շերիֆով: Օսմանյան իրավունքը հավատարիմ էր մնում իրեն՝ պահպանելով միլեթների ստատուս քվոն:

Պարթենիոսի աշխատությունն անդրադարձնում էր այս ներհակության պատմության մեջ ուղղափառ միաբանության գործելակերպը, ուղղությունն ու նպատակները, եթե վերապահումներ անենք հեղինակին՝ հայկական կողմի և նրա դավանանքի դեմ ուղղված մշտական հարձակումների գայթակղությունից չխուսափելու համար: Հայկական կողմը, ի դեպ, նույնպես գերծ չի մնացել այդպիսի գայթակղությունից, սակայն շատ ավելի զուսպ և պաշտպանական ռազմավարության սահմաններում:

Բանավեճն այս խնդրի շուրջ 1730-ական թվականներին ընթացել է փոփոխակի հաջողություններով, որտեղ կողմերին սատարել են օսմանյան վարչական վերնաշերտի հետ կապեր և հարաբերություններ ունեցող ազգակիցներն ու համադավան անձինք՝ իրենց ազդեցությունը հասցնելով ընդհուպ մինչև շեյխ-ուլ իսլամ, արքունիքի ներքինապետ և մեծ վեզիր: Կողմերը հաճախ գործի են դրել օսմանյան պաշտոնեության համար առօրեական դարձած կաշառքն ու անձնական կապերը: Պարթենիոսն ամբողջականորեն է ներկայացնում հունական կողմի տեսակետն ու գործելակերպը՝ դրան տալով իր անձնական նկարագրի և անհատականության կնիքը: Օսմանյան արդարադա-

տուվյանը համոզիչ չեն թվացել ուղղափառների փաստարկները՝ վավերագրական հիմնավորվածության, հայերի կողմից դրանք նենգափոխելու և նրանց սեփականատիրական իրավունքները Ս. Տեղյաց տարածքներում վերացնելու կամ սահմանափակելու տեսակետից: Ս. Հակոբի վանքը ուղղափառներին հանձնելը կնշանակեր փոփոխության ենթարկել քրիստոնեական միաբանությունների «ստատուս քվոն» երուսաղեմում, որ իր հերթին կնշանակեր խնդրի լուծման քաղաքական բովանդակավորում. պատահական չէ, որ այդպիսի փոփոխությանը կտրականապես դեմ էր Ֆրանսիական դեսպան Շ. Վիլնյովը, որի ակտիվ աջակցությունը ևս նպաստեց հայերի հաջողությանը: Բայց ամենակարևորը՝ հայկական կողմը հաջողության հասավ իր համառություն և հաստատակամության շնորհիվ՝ ոտնձգություններից սեփական օրինական իրավունքները պաշտպանելու դժվարին մաքառումներում:

Ալբերտ Խառատյան – պ. դ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր մասնագետ, հայ մամուլի և հասարակական մտքի պատմության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և մամուլի պատմություն, Օսմանյան թուրքիայի հայ գաղթաբնակների պատմություն: Հեղինակ է 8 գրքի և ավելի քան 200 հոդվածի: alkhar39@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղանունի Ս. 1929, Միաբանք եւ այցելուք հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, տպարան Ս. Յակոբեանց, 544 էջ:

Անասեան Յ. 1987, Մանր երկեր, Լոս Անջելես, հրատ. Ամերիկահայ միջազգային քոլեջի, 965 էջ:

Բամպուքճեան Գ. 1985, Յովհաննէս պատրիարք Կոլոտ (1678–1741), Ստանպուլ, Dizgi ve Baski Murad Ofset, 415 էջ:

Բարթիկյան Հ. 2004, «Պաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը. – ՊԲՀ, № 2, էջ 65–116:

Բարթիկյան Հ. 2008, Առաջաբան Պարթենիոս Աթենացու «Պատմություն հունաց և հայոց տարածայնության» երկի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ III–XVI:

Խառատյան Ա. 2022, Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունների փոխհարաբերությունները (XVIII դ. սկիզբ–20-ական թթ.). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 12–30:

Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի հայոց, 1847. – «Արարատ» (Վաղարշապատ), թիւ Բ, Գ, Դ, Ե, էջ 71–75, 112–116, 150–156, 192–195, տպարան ս. Կաթողիկէ Էջմիածնի, 232 էջ:

Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, Ժէ դար (1641–1660), հ. Գ, կազմ. Հակոբյան Վ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1015 էջ:

Մայր ցուցակ ծեռագրաց սրբոց Յակոբեանց. 1967, հ. 2, կազմ. Պողարեան Ն., Երուսաղեմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 671 էջ:

Յովհաննէս Հաննա, 1782, Գիրք պատմութեան Սրբոյ և մեծի Քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս և Սրբոց տնօրինականաց Տեղեաց, Կ. Պոլիս, տպարան Յովհաննէսի և Պօղոսի, 355 էջ:

Չամչեանց Մ. 1786, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, ի տպարանի Յովհաննու Փիացեանց, 896+195 էջ:

Պարթենիոս Աթենացու Պաղեստինի Կեսարիայի մետրոպոլիտի Պատմություն հունաց և հայոց տարածայնության. 2008, Առաջաբանը, թարգմանությունն ու ծանոթագրությունները Հրաչ Մ. Բարթիկյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 170 էջ:

Սաւալանեանց Տ. 1931, Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. Բ, Երուսաղէմ, տպարան Ս. Յակոբեանց, 1387 էջ:

Ստորագրութիւն ուղևորութեան Տ. Գրիգորի Շղթայակրի պատրիարքի Ս. Աթոռոյս Երուսաղէմի ի Կ. Պոլիս, 1866. – «Սիոն» (Երուսաղէմ), թիւ 8, էջ 122–127, թիւ 9, էջ 141–143, թիւ 12, էջ 184–190:

Տէր Յովհաննէսեանց Ա. 1890, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, հ. Ա, Երուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոց Յակոբեանց, 461 էջ:

Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 3893 էջ:

ИЕРУСАЛИМСКОЕ АРМЯНСКОЕ ПАТРИАРШЕСТВО И ГРЕКО-АРМЯНСКОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ ВОКРУГ СВЯТЫХ МЕСТ (1700–1730-е годы)

АЛЬБЕРТ ХАРАТЬЯН

Резюме

Ключевые слова: Иерусалимское армянское патриаршество, Армянское патриаршество Константинополя, собственность Святых мест, Ованес Ганна, патриарх Аветик, патриарх Ованес Колот, патриарх Григор Ширванаци, муфтий Фейзулах, греческий патриарх Иерусалима Мелетий.

С конца XVII века армянские патриаршества Иерусалима и Константинополя стояли перед испытаниями и преодолением их тяжелых последствий. Константинопольское патриаршество, ослабевшее от теологических распрей, не сумело сохранить неприкосновенность Иерусалимского монастыря св. Иакова. Монастырь оказался во власти авантюристов и алчных представителей местной верхушки, которые безжалостно грабили собственность монастыря. Частая смена патриархов привела к тому, что под вопросом оказалось даже само существование армянской конгрегации в Иерусалиме. Этой катастрофической ситуации положило конец избрание Ованеса Колота и Григора Ширванаци духовными главами соответственно Константинопольского и Иерусалимского армянских патриаршеств. Монастырь св. Иакова ожидали новые испытания из-за претензий греческой

конгрегации к самому монастырю и его имуществу. Взаимная борьба между армянской и греческой конгрегациями вокруг так называемого эфиопского наследия закончилась в 1739 г., когда османское государство решило сохранить статус-кво, существовавший до 1734 г., т. е. до начала армяно-греческого противостояния. Монастырь св. Иакова со всем своим имуществом оставался армянским, в Иерусалиме сохранялся их сюзеренитет над единоверцами-ассирийцами, эфиопами и коптами.

Альберт Харатьян – д.и.н., проф., член-корреспондент НАН РА, главный научный сотрудник Института истории НАН РА, заведующий отделом истории армянской периодической печати и общественной мысли. Научные интересы: история армянской общественно-политической мысли и периодической печати, история армянских общин Османской Турции. Автор 8 книг и более 200 статей. alkhar39@mail.ru

THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF JERUSALEM AND
THE GREEK–ARMENIAN CONFRONTATION AROUND
THE HOLY PLACES
(1700s–1730s)

ALBERT KHARATYAN

Summary

Keywords: Armenian Patriarchate of Jerusalem, Armenian Patriarchate of Constantinople, properties of Holy Places, Hovhannes Hannah, Patriarch Avetik, Patriarch Hovhannes Kolot, Patriarch Grigor Shirvantsi, Faizullah Mufti, Greek Patriarch Meletios of Jerusalem.

Since the end of the 17th century, the Armenian Patriarchates of Jerusalem and Constantinople have faced trials and overcoming their grave consequences. The Patriarchate of Constantinople, weakened by theological strife, was unable to maintain the inviolability of the Jerusalem monastery of St. Jacob. The monastery was at the mercy of adventurers and greedy representatives of the local elite, who ruthlessly plundered the property of the monastery. The frequent change of patriarchs led to the fact that even the very existence of the Armenian congregation in Jerusalem was called into question. This catastrophic situation was put to an end by the election of Hovhannes Kolot and Grigor Shirvanatsi as spiritual heads of the Armenian Patriarchates of Constantinople and Jerusalem, respectively. The monastery of St. Jacob awaited new trials because of the claims of the Greek congregation to the monastery itself and its property. The mutual struggle between the Armenian and Greek congregations around the so-called Ethiopian heritage ended in 1740, when the Ottoman state

decided to maintain the status quo that existed until 1734, i.e., before the start of the Armenian-Greek confrontation. The Monastery of St. Jacob with all its property remained Armenian, in Jerusalem their suzerainty over fellow believers- Assyrians, Ethiopians and Copts was preserved.

Albert Kharatyan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Chief Researcher of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Head of the Department of Armenian History of Press and Social Thought. Scientific interests: the history of the Armenian socio-political thought and periodical press, the history of the Armenian communities of Ottoman Turkey. Author of 8 books and more than 200 articles.
alkhar39@mail.ru